

Andrej Žmegač

Institut za povijest umjetnosti
Ulica grada Vukovara 68
HR - 10000 Zagreb

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 11. 4. 2022.

Prihvaćen / Accepted: 23. 6. 2022.

UDK / UDC: 725.96(497.581.1Zadar)“15“:355.09Pallavicino, S.

DOI: 10.15291/aa.4074

Sforza Pallavicino i Zadar

Sforza Pallavicino and
Zadar

SAŽETAK

Na temelju arhivskih izvora prikazuju se procjene i obrambene mjere koje je kondotijer Sforza Pallavicino provodio u Zadru. U mletačkoj službi od 1557. godine, obišao je Dalmaciju 1559. i napisao izvješće o tamošnjim gradovima odnosno utverdama. Iz tog i kasnijih njegovih tekstova vidljivo je kako je mnoge među njima smatrao slabima, a tri je utvrde – uz potrebna poboljšanja – ocijenio zadovoljavajućima: Zadar, Sv. Nikolu u Šibeniku i Trogir. Sforza je visoko cijenio Zadar kao najvažnije mletačko uporište između Venecije i Krfa, s lukom pogodnom i za veliku flotu. Namjera mu je bila zaštititi i luku širokim novim fortifikacijskim pojasom, što je ostalo neostvareno. Od 1567. godine prema vlastitom projektu vodio je izgradnju velike predutvrde na kopnenoj strani, nazvane Forte. Iz njegovih zapisa doznaje se da je bio projektantom i dvaju bastiona osnovnog obrambenog pojasa, Sv. Marcele i Citadele, kojima je dao primarnu zadaću da nadziru dvije bočne stranice Fortea, kojega je pak koncipirao kao glavnu točku obrane Zadra. U radu je prikazana i njegova polemika s Ferranteom Vitellijem, koji je svoj osvrt na zadarske utvrde sastavio 1576., a Sforza mu je odgovorio 1578. godine.

Ključne riječi: fortifikacijsko graditeljstvo, bastion, Mletačka Republika, Zadar, Sforza Pallavicino, Ferrante Vitelli

ABSTRACT

Based on the archival sources, the author presents the assessments and defensive measures implemented by condottiere Sforza Pallavicino in Zadar. In the Venetian service from 1557, he visited Dalmatia in 1559 and wrote a report on the towns and forts there. It is evident from that and his later texts that he considered many of them to be weak, and he rated only three fortifications as satisfactory, suggesting the necessary improvements: Zadar, St Nicholas in Šibenik, and Trogir. Sforza highly valued Zadar as the most important Venetian stronghold between Venice and Corfu, with a port that was suitable for a large fleet. His intention was to protect the harbour with a wide new fortification belt, which remained unaccomplished. From 1567, according to his own project, he led the construction of a large landside outwork, called Forte. It is known from his records that he also designed two bastions included in the main defence belt: St Marcella and the Citadel bastion, to which he assigned the primary task of controlling the two flanks of Forte, which he conceived as the main point of Zadar's defence. The paper also shows Sforza's polemic with Ferrante Vitelli, who wrote his review of the Zadar fortifications in 1576 and Sforza replied to him in 1578.

Keywords: fortification architecture, bastion, Venetian Republic, Zadar, Sforza Pallavicino, Ferrante Vitelli

Za Zadar, njegovu povijest i urbanističko-spomeničku baštinu neobično je važna uloga Sforze Pallavicina, mletačkog zapovjednika iz 16. stoljeća. O njegovim procjenama Zadra i njegovim aktivnostima ondje dosta je toga poznato, no ima i važnih neproučenih povijesnih izvora, a uvriježila su se i neautentična tumačenja njegovih strateških pogleda na Zadar i istočnu jadransku obalu u doba obrane od Osmanlija. S obzirom na to da je Sforza usmjeravao gradnju nekih dijelova zadarskog fortifikacijskog sustava, a koji je 2017. uvršten na Popis svjetske baštine, poželjno je što iscrpnije poznavati tu njegovu ulogu u Zadru.²

Sforza Pallavicino (Fiorenzuola d'Arda, 1519. – Salò, 1585.) već se u mladoj dobi posvetio vojnoj službi. Ušavši 1542. u službu habsburškoga kralja Ferdinanda, bio je zapovjednikom odreda talijanske konjice u Ugarskoj. Ratovao je u Italiji i Njemačkoj, poslije ponovno u Ugarskoj, gdje je zapovijedao postrojbom od 3000 njemačkih vojnika i 400 konjanika. Godine 1551. sudjelovao je u likvidaciji transilvanijskog vojvode, kardinala Jurja Utišinovića, koji je bio surađivao s Osmanlijama. Sforza je pao i u tursko zarobljeništvo, iz kojega je bio otkupljen. Konačno je nosio naslov maršala i vrhovnoga generala utvrda i granice, zaduženog za područje između Dunava i Tise. Sforza je svakako vodio pustolovan život karakterističan za jednog renesansnog plemića i kondotijera. Povijesni podatci sugeriraju da je bio odlučan, bespoštedan, pa i okrutan. Takav Sforza očigledno je bio uvažavan, a njegove sposobnosti cijenjene, pa ga je Mletačka Republika 1557. uzela u službu za generala svojeg pješništva. Dvije godine potom nosio je naslov glavnog zapovjednika kopnene vojske (*capitano generale delle milizie di terraferma*), te je u idućem razdoblju bio nadglednik svih mletačkih utvrda. U tom okviru sastavljao je izvještaje ili projektirao za niz mletačkih uporišta, među kojima za Bergamo, Zadar, Krk te utvrde na Kreti i Cipru.³

Jedna od glavnih tema koju valja razjasniti u svezi sa Sforzom jest njegova procjena utvrda istočne obale Jadrana. U nas se, naime, često prenosio sekundaran podatak o Sforzi, što ga možemo naći u Divnićevu djelu; Frane Divnić bio je suvremenik Kandijskog rata, te je o njemu ostavio dragocjeno svjedočanstvo svojim radom *Povijest Kandijskoga rata u Dalmaciji*. No, dok se njegovi opisi zbivanja u Dalmaciji sredinom 17. stoljeća smatraju pouzdanim, isto se ne može reći za njegov navod o Sforzi, dakle o stoljeće ranijem vremenu. Tvrdio je tako: „Ali Senat, ustrajući na načelima koja je postavio Sforza Pallavicino u prošlom ratu, da se održavaju samo gradovi Zadar i Kotor, kao najvažnija i obranjiva mjesta...“⁴ No kakva je doista bila Sforzina ocjena naših utvrda, valja provjeriti u njegovim zapisima.

Sforza Pallavicino dobio je 1559. zadaću da pregleda utvrde Krfa i Dalmacije. Ondje o Kotoru iznosi nepovoljan sud, navodeći da se teško može osigurati, a neprijatelj ga može tući s kopna i s mora. Problem Kotora je i njegov smještaj iza tjesnaca Verige, gdje neprijatelj s lakoćom može zapriječiti eventualni dolazak pomoći napadnutom gradu. Napokon, kako Kotor leži na krajnjem završetku Boke kotorske, Osmanlije i prije dolaska onamo mogu zauzeti cijeli zaljev.⁵ Sforza potom predlaže preseljenje kotorskog stanovništva na otok Stradioti (kod Tivta), koji ima zemlje, vode, dobru luku za galije te na kojemu je moguće izgraditi novi grad. Kotorske bi zidine u tom slučaju trebalo rušiti i ostaviti ondje tek neke od kula.⁶

Iz daljnje Sforzine analize navodimo negativan sud o Hvaru (*Lesina è terra infortificabile*), o Omišu (*Almissa è un luogo che non si può fortificare*) kao i o Splitu (*A Spalatro difficilmente si potria far cosa buona*); više nego o Splitu napisao je o Vranjicu, čiji mu se smještaj učinio važnim i zanimljivim. Kratku i umjereno pozitivnu ocjenu dao je Trogiru, čiju je utvrdu moguće pojačati, ali ne toliko da bi odoljela dugotrajnoj opsadi.⁷ Nepovoljan komentar ponovno čitamo o Šibeniku (*la città di Sebenico non si puol diffendere ne poco ne assai...*), a slabe su mu točke nalik na one u Kotoru i Splitu, primjerice okolni položaji što ga nadvisuju. Očekivano, dosta pozornosti posvećuje utvrdi sv. Nikole pred Šibenikom, kojoj pronalazi različite slabosti;

1.
G. B. Fontana,
Sforza Pallavicino

G.B. Fontana,
Sforza Pallavicino

među njima je, čini se, najozbiljnija primjedba o „šupljim” prostorima (*è più il uoto, che il pieno*), poput topovskih kazamata i svodova, koji bi pri bombardiranju mogli pasti. Napokon, Sforza se posvećuje Zadru, navodeći da je ono što je posebno vrijedno njegov povoljan položaj. Zato taj grad, smatra, zaslužuje posebnu pozornost.⁸ O trenutačnom stanju tamošnjih utvrda nema dobrih riječi, pa zaključuje da nije toliko siguran koliko bi mogao biti.⁹ To znači da svakako sugerira daljnju izgradnju utvrda, a posebno se to odnosi na prijedlog za zaštitu luke; ona je, drži Sforza, povoljna i važna, ali traži i primjerenu zaštitu. O tome će u ovome radu još biti riječi.

Dakle, prvi je Sforzin obilazak Dalmacije rezultirao razmjerno sažetim i skicovnim izvještajem, koji prenosi njegove dojmove o utverdama koje tek upoznaje. Najopširnije se osvrnuo na Kotor, šibenskog Sv. Nikolu i Zadar, a takve je imao i upute, kako navodi u uvodnoj dionici. Te tri utvrde bile su u to doba jedine u Dalmaciji što su sadržavale moderne, bastionske strukture, pa su mletačke vlasti, po svemu sudeći, računale da će one biti najpouzdaniji oslonci u obrani od Osmanlija.¹⁰

Da bismo ocrtili kakav je bio konačan Sforzin sud o dalmatinskim utverdama, konzultirat ćemo još jedan osvrt, koji je potpisao zajedno s Giulijem Savorgnanom, poznatim mletačkim vojnim stručnjakom i graditeljem utvrda.¹¹ Riječ je o tekstu datiranom u Veneciji 8. listopada 1571., stjecajem okolnosti dan nakon Lepantske bitke.¹² Dvojica mletačkih stručnjaka tada, dakako, nisu mogla znati da se bitka odigrala, ali su znali da se priprema obračun kršćanske i osmanske flote u ratu koji je trajao, danas poznatom kao Ciparski rat.

Nalik na raniji izvještaj, o Kotoru ponovno čitamo da leži na nepovoljnu mjestu u zaljevu, da mu se u slučaju opsade ne može priskočiti u pomoć, a da ga Osmanlije dotad nisu zauzeli samo zato što ga nisu napadali topništvom. Ponavlja se i zamisao o preseljenju kotorskog stanovništva na otok Stradioti, koji je za takvu ulogu neobično zahvalan, imajući dobre prirodne i morfološke osobine, te dobar položaj u zaljevu. Sud o Kotoru je zapravo poražavajuć ocjenom da bi bio bačen svaki novac uložen u njegovo pojačavanje.¹³

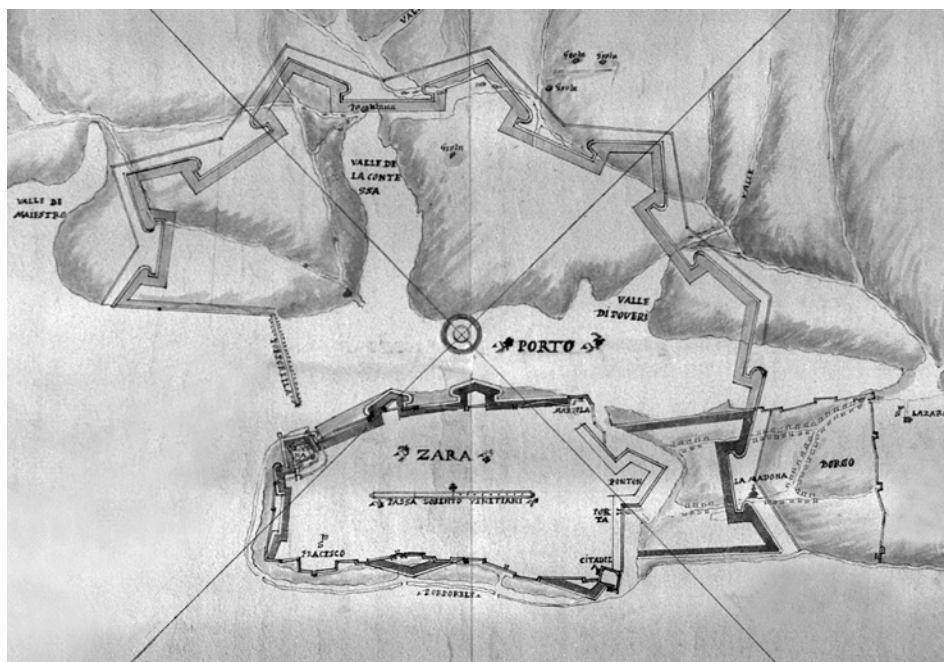
Ovaj izvještaj kompatibilan je ranijem zato što u temeljnim tezama ne odstupa od njega, a specificira neke preporuke i dolazi do jasnijeg zaključka. Jedna od ideja koje još nije bilo u prethodnom izvještaju jest naseljavanje Vranjica, i to splitskim stanovništvom ako bi bila donesena odluka o rušenju Splita. Prepoznaje se ovdje srodan postupak kao na primjeru Kotora, jer je riječ o rušenju postojećega grada i preseljenju na sigurniju poziciju malog otoka uz kopno. Posve jasno dvojica stručnjaka navode slabe dalmatinske utvrde, od Korčule do Novigrada, ali među njima izdvajaju one na koje bi se – uz određene zahvate i investicije – trebalo računati.¹⁴ Stoga se prije citirana Divnićeva tvrdnja pokazuje nepouzdanom: istina je, doduše, da Sforza većinu utvrda istočnog Jadrana ocjenjuje slabima, takvima da u njihovo pojačavanje ne vrijedi ulagati, ali nije točno da za obranu preporučuje Kotor i Zadar. Kotor je u svim tekstovima opisan kao ugrožen i nepovoljno smješten, pa je preostao Zadar, kojemu su pak pridruženi šibenski Sv. Nikola i Trogir. Te dvije utvrde mogu, uz primjerene modernizacijske zahvate, postati zadovoljavajuće i odigrati ulogu koja im se predviđa. Za sve tri utvrde navodi se potreba za građevinskim zahvatima i ulaganjem, no dok Sv. Nikola i Trogir mogu postati osrednje utvrde, jedino će Zadar – kako formuliraju mletački stručnjaci – biti optimalnom utvrdom i moći se potpuno i sigurno braniti.

Druga važna tema što proizlazi iz Sforzinih aktivnosti u Zadru jest opseg njegovih zahvata na tome ključnom mletačkom utvrđenom gradu. Poznato je da će glavni njegov doprinos biti podizanje velike predutvrde na kopnenom prilazu Zadru, no u svojem prvom izvješću iz 1559. godine takvu zaštitu još ne spominje. Ondje je najviše zaokupljen potrebom zaštite zadarske luke koja je očito bila povoljna u pomorskom smislu, a i položaj Zadra u sklopu mletačkih prekomorskih posjeda Sforzi je bio od iznimne važnosti. Zbog protezanja zadarskog poluotoka usporedno s kopnom grad je bio izložen mogućem napadu s te strane, pa će zato u novom vijeku imati snažne utvrde i prema luci, što inače tipično nije slučaj u mletačkim obalnim gradovima. Sforza je zaštitu luke, odnosno flote u njoj, namjeravao riješiti na logičan način, a taj je da luka bude obuhvaćena gradskim utverdama, što je značilo izgradnju novog obrambenog pojasa s druge strane luke. Usput tvrdi da to ne bi bilo mnogo skuplje od izgradnje bez okruživanja luke.¹⁵ Prikaz odgovarajućeg projekta sačuvan je iz nešto kasnijeg doba, na dobro poznatom tlocrtu iz *Museo Correr* u Veneciji. Nesumnjivo je to prikaz Sforzine zamisli, ali sada kao ekstenzija već zamišljenog ili postojećeg Forte; kako je Sforzino rješenje izgledalo 1559. godine, možemo tek zamišljati, ako je svoju namjeru uopće konkretizirao u obliku crteža.

No, Sforzina ambiciozna, grandiozna zamisao imala je i protivnike. Tako je Fabio da Canal registrirao prvi Sforzin dolazak u Zadar, koji mu je tom prigodom izložio zamisao o osiguravanju luke, nesumnjivo već opisan veliki projekt. Canal se, kako navodi, s time nije složio, tvrdeći da se luka može osigurati bez velika troška, i u nastavku izlaže neku svoju osebuju i naivnu koncepciju.¹⁶ Drugi slučaj potječe iz 1566., kada zadarski knez Giacomo Pisani, doduše, ne spominje Sforzu, ali se referira na ideju obuhvaćanja luke utverdama, koja je očigledno aktualna i o kojoj se raspravlja. Ni Pisani ne podržava takav projekt, tvrdeći da bi bio odviše skup, i umjesto toga preporučuje nastavak započetoga na pravcu dotadašnjih gradskih utvrda.¹⁷ Nekako u isto doba Sforza je sastavio novi osvrt na Zadar, vrlo bitan s obzirom na

2.
Projekt utvrđivanja Zadra, oko
1567. (*Biblioteca del Museo Correr*,
Venecija, Mss. PD c 848-24)

Project of fortifying Zadar, ca. 1567
(*Biblioteca del Museo Correr*, Venice,
Mss. PD c 848-24)

njegov plan zaštite luke i uopće utvrđivanja grada. Spominjući svoj prethodni posjet, navodi zašto je Zadar važan,¹⁸ ali i opisuje njegovu glavnu teškoću: izloženost sjeverne strane grada napadu s kopna.¹⁹ Sforza iznosi da je predlagao obuhvaćanje luke bedemima, ali suočen s protivnim mišljenjima „prejasne gospode“ (*clarissimi gentilhuomini*), odustaje od svoje zamisli. S obzirom na to da je ukratko prenio njihov prigovor, koji se ne doima logičnim, tj. utemeljenim, može se pomisliti da ovo odreknuće od svoje koncepcije piše s ironijom.²⁰

Sforza je napisao da napušta ideju velikog obuhvaćanja Zadra, ali i to da ne odustaje od nužno potrebnog njegova utvrđivanja. Govori o tome kako treba dograditi postojeći pojas prema kopnu te tri preostale strane okružene morem, ali ne spominje neku novu veliku gradnju na prilaznoj strani.²¹ To je neobično jer je riječ o 1565. godini, a tek nešto poslije će početi podizanje njegova Fortea.

Kakve je, dakle, utvrde Sforza bio zatekao u Zadru? Bio je posrijedi novi kopneni (jugoistočni) potez utvrda, što ga je, počevši s 1537. godinom, bio projektirao Michele Sanmicheli, u suradnji s nećakom Giangirolamom. U Sforzino doba taj se potez sastojao tek od velikog središnjeg bastiona Pontona i kurtina (bedema) prema sjeveru i jugu, ali još bez bastiona na krajevima. U citiranom osvrtu na Zadar iz 1565. mletački kondotijer uočava da je Ponton zbog toga lišen obrane, pa traži da budu podignute dvije zaštite, koje valja tumačiti upravo kao bočne bastione.²² U jednom kasnijem njegovu tekstu (1578.) nalazimo onda dragocjen i zanimljiv iskaz o autorstvu tih bastiona: bilježi kako Ponton nije njegovo djelo, ali da je on projektant bastiona Sv. Marcela i Citadela.²³ I dalje, Sforza piše kako je dva bastiona zamislio prije svega radi nadzora nad dvama bočnim potezima Fortea, onoga prema luci i drugoga prema moru; prednja stranica bastionâ (fase) tako će obavljati ulogu flanki, kaže kondotijer analitički. Tek sekundarno bastioni će pokrivati i susjedne poteze gradskog obrambenog pojasa.²⁴ Tom neočekivanom informacijom mijenja se naša slika o razvoju zadarskih utvrda, jer vidimo da je Sforza imao udjela i u projektiranju osnovnog obrambenog pojasa.

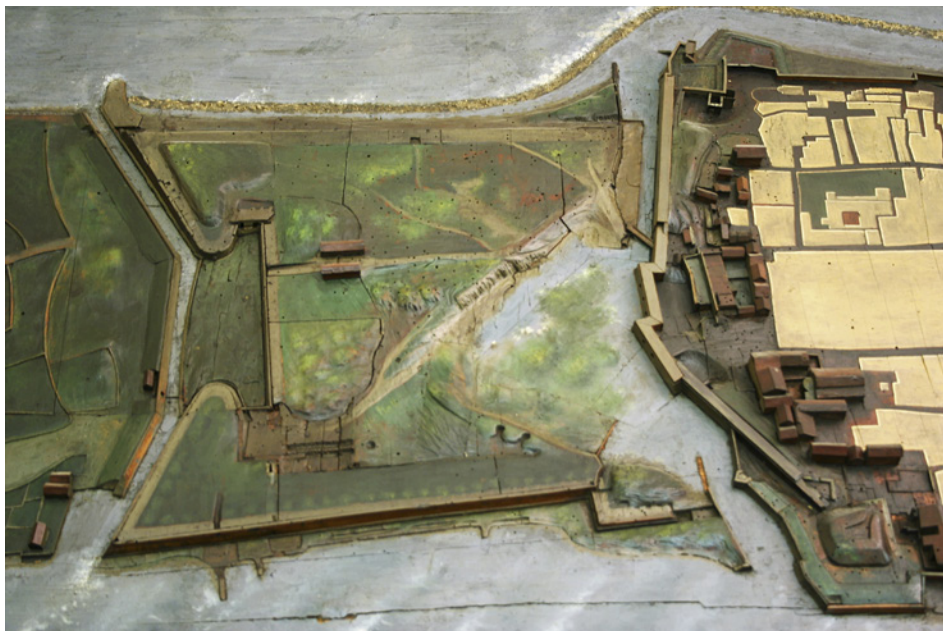
Bastion sv. Marcele izgrađen je prije onoga kod Citadele, kako pokazuju neki od tlocrta Zadra. To je i logično jer je strana prema luci bila ugroženija od one

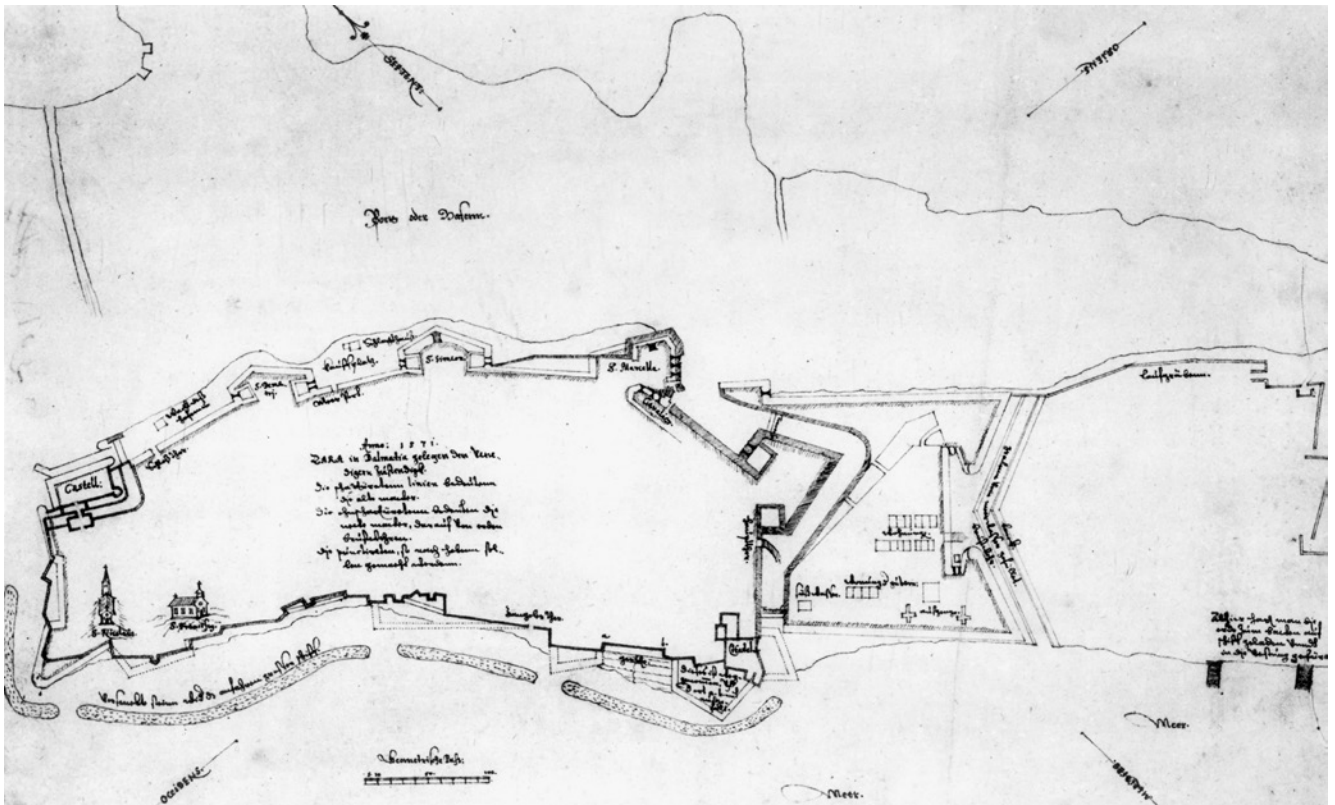
prema moru (Zadarskom kanalu). Sv. Marcela imala je barem dvije faze razvoja, što je također zabilježeno u povijesnim prikazima utvrda. Prvu vidimo na maketi u *Museo Storico Navale* u Veneciji, gdje je – kao i bastioni lučkog poteza prema zapadu – prikazana kao zemljani bastion. Novo stanje, ali još uvijek u obliku projekta, pokazuje tlocrt iz arhiva u Karlsruheu, što nosi godinu 1571. Potom će taj bastion biti izgrađen, a ubrzo nakon njega i bastion Citadele. Vjerujemo da je to stanje ono koje možemo tumačiti kao rezultat Sforzina projektiranja. On je, vidjeli smo, 1578. opisao dva tada već postojeća bastiona kao svoje djelo. Podizanje bastiona Citadela palo je u doba generalnog providura Alvisea Grimanija, pa je po njemu i dobio ime. U prvo doba je, dakle, ovaj bastion nazivan Grimani, a središnji je bastion bio označavan kao Ponton.²⁵ Tek postupno će, iz nerazjašnjenih razloga, ime mletačkog providura prijeći na središnji bastion, pa će mu taj naziv trajno ostati, sve do danas.

Pogledajmo i to kakve je preporuke Sforza davao za lučki potez utvrda. U komentaru iz 1565. godine, prije početka njegovih radova, opisao je zapravo još postojeći srednjovjekovni zid, te nekoliko dodanih malenih zemljanih bastiona.²⁶ Nekoliko godina potom, uoči rata s Osmanlijama, njegove su upute o oblikovanju bastiona bile povezane sa željom da se uštedi te da se gradnja odvija što brže. Stoga je preporučio jednostavniju koncepciju obzidanih bastiona, no bez svodenih konstrukcija.²⁷

Glavni i najimpozantniji Sforzin doprinos utvrđivanju Zadra njegov je Forte, velika utvrda što stoji na poluotoku pred gradskom jezgrom. Strogo uzevši, riječ je o tzv. vanjskom elementu, predutvrđi što je jarkom odvojena od osnovnog tvrđavnog pojasa, samo što ona u ovom slučaju ima neuobičajeno velike dimenzije, zauzimajući cijelu širinu zadarskog poluotoka. Naziv Forte javlja se, koliko nam je poznato, od 1569., netom nakon izgradnje utvrde, i ostat će trajna identifikacija te velike utvrde. Bit će da je upravo zbog svoje veličine dobila naziv inače uobičajen za samostalnu, cjelovitu utvrdu. Gradnja joj je započela 1567. godine, kada je još vladao mir, no predosjećao se i rat jer su Osmanlije u to doba radili na izgradnji velike flote.²⁸ Iste godine Mlečani su započeli podizanje i druge slavne utvrde, Nikozije na Cipru, upravo na otoku za koji će se voditi rat i prema kojemu je rat dobio ime. Znajući da nema mnogo vremena, Sforza je krenuo u podizanje utvrde svom silinom. U jednome od dokumenata iz početnog razdoblja gradnje još jednom izlaže kako je Zadar najbolja

3.
Maketa Zadra, oko 1570., detalj
(*Museo Storico Navale*, Venecija)
Model of Zadar, ca. 1570, detail
(*Museo Storico Navale*, Venice)

4.
Zadar, 1571. (*Generallandesarchiv*,
Karlsruhe, Hfk Planbände 18, fol. 3)
Zadar, 1571 (*Generallandesarchiv*,
Karlsruhe, Hfk Planbände 18, fol. 3)

luka u Dalmaciji, prikladno udaljena od Venecije i sposobna prihvatiti veliku flotu, a bit će osigurana kad se izgrade utvrde prema njegovu nacrtu.²⁹ Taj je nacrt svakako sadržavao novu utvrdu, čija se gradnja pripremala.

Sforza smatra da će utvrda biti dovršena do roka dogovorenoga s vlastima u Veneciji, no žali se da je izgubljeno mjesec dana povoljnog vremena, kada je bio namjeravao zaposliti 3000 ljudi na rušenju starih građevina.³⁰ Riječ je o uklanjanju dotadašnjeg zadarskog *borga*, čiji je velik dio morao biti žrtvovan radi podizanja novih bedema. Rušene su kuće, vrtovi, crkve i mnogi su izgubili svoju imovinu. Potom su Zadranj morali raditi na kopanju jaraka, transportu zemlje i drugim pomoćnim poslovima, i to ne samo vojnici i puk, već i plemići. Navedeno je kako su svi bili obvezni raditi dva sata dnevno, bez plaće.³¹ To da je Sforzin odlučan i nepopustljiv postupak izazvao nezadovoljstvo, dade se iščitati iz arhivskih zapisa, a plastično je o tome posvjedočio i pjesnik Juraj Baraković, očevidac tih zbivanja.³²

Rušenja poput ovog zadarskog provodila su se i u brojnim drugim gradovima i bila su u novom vijeku uobičajena. Njihova svrha mogla je biti dvojaka: postojeća izgradnja u blizini gradskih utvrda uklanjana je kako je neprijatelj ne bi iskoristio pri napadu, te je uspostavljan slobodan, brisani prostor. Druga je moguća svrha bila da se rušenje provodi kako bi se oslobodio prostor za nove, suvremene utvrde, i to je bio slučaj zadarskoga *borga*. Novovjekovne utvrde su, kao što je poznato, imale bitno različita obilježja od srednjovjekovnih, jer su tražile mnogo veće površine za svoje široke bedeme i prostore među njima.

Kad je riječ o rušenju radi stvaranja slobodnog prostora, esplanade, jedan je od poznatih i uvjerljivih primjera grad Krf, jedna od glavnih mletačkih utvrda. Ondje je u 16. stoljeću bio poravnana *borgo*, predgrađe što je stajalo pred gradskom jezgrom, onime što je danas poznato kao Fortezza Vecchia. U toj je zoni nastao golem brisani prostor (očuvan do danas), a novo predgrađe organizirano je onda na ravnoj crti po-

vučenoj iza esplanade. Tražimo li pak primjer drugog postupka, a također u okvirima mletačkoga teritorija, navest ćemo Bergamo, gdje je podizanje novih, bastionskih utvrda započelo 1561. godine, a projektirao ih je i vodio izgradnju upravo Sforza Pallavicino. U Bergamu je također bilo provedeno rušenje građevina koje su se našle na putu planiranim bedemima, a riječ je bila barem o 176 kuća, vrijednih 145 000 dukata, k tomu još i četirima crkvama; jedna od njih bila je kasnoantička katedrala S. Alessandro. Građani kojima su kuće bile uništene nisu za to primili nikakvu naknadu.³³

Radovi u Zadru započeli su, kako smo vidjeli, u jesen 1567., kada je utvrđivanje Bergama već bilo znatno uznapredovalo, ali ni izdaleka nije bilo dovršeno. Sforza se usprotivio prijedlogu da jedan od inženjera iz Zadra pođe u Bergamo, smatrajući da je potrebniji u Zadru, a da Bergamo može čekati.³⁴ Zadar je sada bio kritična točka zbog blizine Osmanlija i smještaja i zbog nagovještaja da je rat na pomolu. Na posao se krenulo silovito, žestoko, a Sforza već u prosincu prve sezone upozorava da se kasni i da je gradnja žurna. Čini se da se istodobno na jednome mjestu rušilo, a na drugome gradilo, jer dok se u *borgu* spominju radnici što rade na rušenju (*guastatori*, od tal. *guasto*), istodobno su prisutni i zidari. Sforza ih navodi tek nekolicinu na licu mjesta, dvanaestorica su pristizala iz Venecije, a mletački kondotijer tražio ih je još trideset. Ujedno mu je trebalo pedeset teretnih čamaca (*burchielle*) jer je zemlja za nove bedeme dovožena s drugoga mjesta.³⁵ Posao se očito bio zahuktao te je Sforza početkom 1568. mogao zapisati da je rušenje najvećim dijelom obavljeno.³⁶ Spomenut ćemo na ovome mjestu da je Sforza 1571., prije Lepantske bitke, predložio podizanje novih, suvremenih utvrda i na vanjskoj strani poluotoka, što bi značilo rušenje jednog poteza gradskog tkiva. No ne želeći time izgubiti dio zadarskog stanovništva, generalni providur Foscarini odlučio je zadržati stari zid, ujedno ga pojačavajući zemljanim nasipom.³⁷

Osobito zanimljivo mjesto u njegovu tekstu je ono gdje navodi da je postojala uputa da se Forte izvodi samo zemljom, no da je on odlučio bedeme ipak zidati.³⁸ Gradnja zemljom u ono je doba značila u određenom smislu nedovršenu utvrdu, a bila je rezultat potrebe da bude podignuta što brže. Primjerice, golema utvrda Nikozije s jedanaest bastiona bila je isprva izvedena samo zemljom i zbog toga je bilo moguće podignuti je za samo osam mjeseci.³⁹ S obzirom na to da se Sforzi neobično žurilo, iznenađuje da je organizirao zidanje utvrde, što je zahtijevalo zidare, te dopremu kamena i vapna. Očigledno je bio dovoljno uvjeren u svoje organizacijske sposobnosti, da će i to uspjeti izvesti u prihvatljivom roku, a govori to i o njegovu autoritetu da izmijeni početnu odluku.

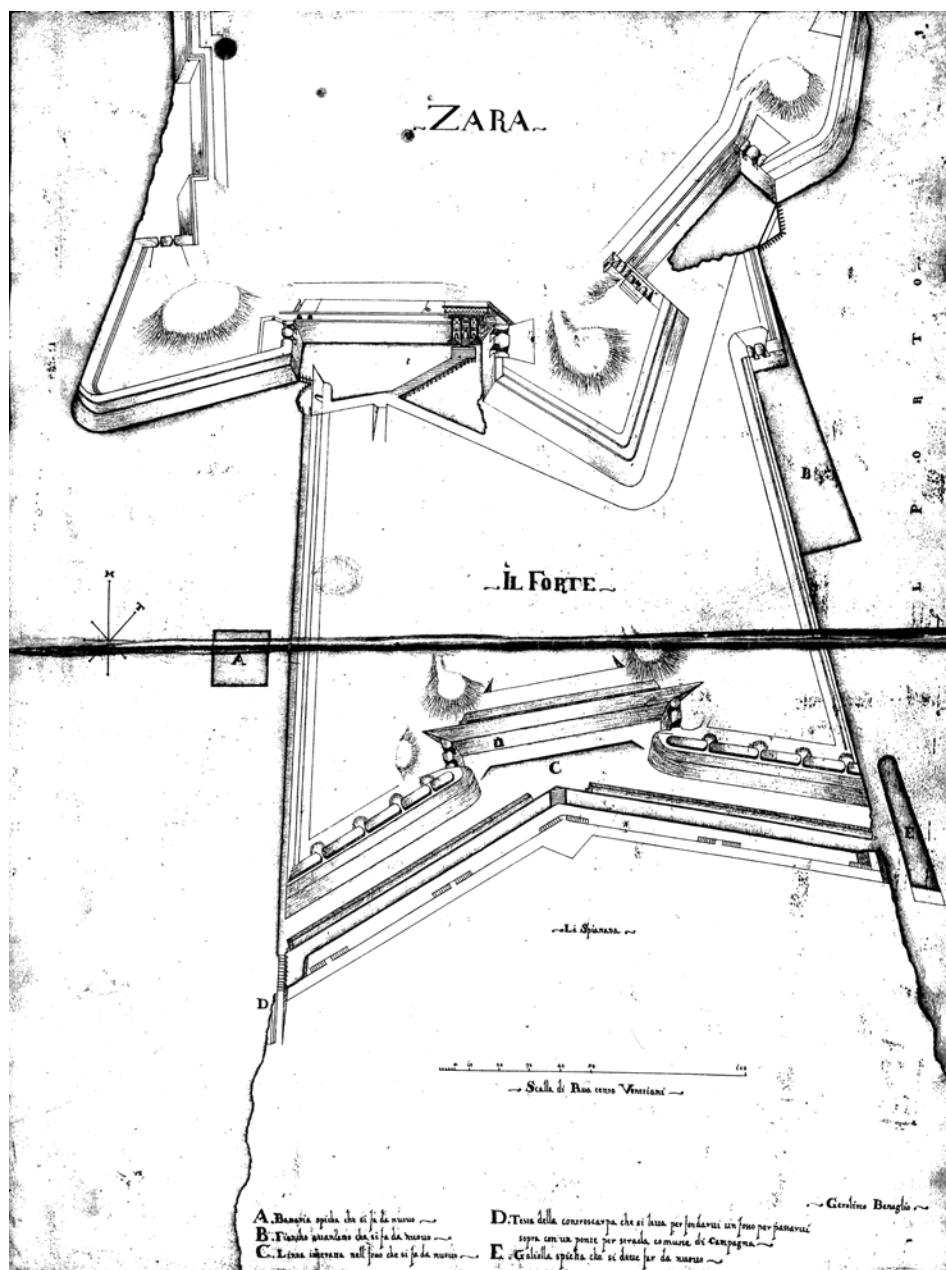
U istom tekstu nabraja da su potrebne velike količine vapna, koje treba nabaviti na obližnjim otocima i drugim mjestima u Dalmaciji, kao i veliki kameni kvadri, posebno stoga što je utvrdu valjalo temeljiti djelimice u vodi. Sforza se tuži da su zidari kojima raspolaže loši i očekuje da će tridesetorica novih biti bolji od njih.⁴⁰ Predvidio je da bi – ako se ni u čemu ne bude oskudijevalo – utvrda mogla biti stavljena u funkciju u svibnju iste godine. Kako je dokument datiran u siječnju, s obzirom na mletački način računanja vremena, ostaje dvojba je li riječ o svibnju 1568. ili 1569. godine; realno je pretpostaviti drugu mogućnost. No ipak se gradnja nešto oduljila, jer iz 1570. godine potječe podatak da se još radilo na manje ugroženoj strani, onoj prema moru.⁴¹

Prikaz povezanosti Sforze Pallavicina sa Zadrom ne bi smio zaobići polemiku, raspravu, koja se glede Forte razvila između Sforze i graditelja Ferrantea Vitellija (1543. – 1582.). Glavni inženjer savojskog vojvode, Vitelli je, posve neuobičajeno, bio „posuđen” Mletačkoj Republici kako bi projektirao pojačanje krfske utvrde. Pošao je iz Venecije u listopadu 1576. te je na putu onamo zastao i u Zadru, napisavši osvrt na tamošnje utvrde. Njegov je tekst datiran s 1. studenim 1576.⁴²

Vitelli je iznio niz primjedaba koncepciji i stanju zadarskih utvrda, među kojima spominjemo one važnije. Za jarak (fošu) pred Forteom tvrdi da je preuzak i

5.
G. Benaglio, zadarske utvrde, sredina 17. stoljeća (© British Library Board Maps, K.Top.78.31.b., vol. ii.5.)

G. Benaglio, Zadar's fortifications, mid-17th century (© British Library Board Maps, K.Top.78.31.b., vol.ii.5.)

preplitak, a nepovoljnim rješenjem smatra i oblikovanje dvaju polubastiona: njihovi vrhovi su preoštri, pa su zbog toga podložni oštećenju, piše Vitelli. Zapaža da je sva težina obrane u Zadru postavljena na Forte, no pita se hoće li se s njega moći odbiti napad. Ako bi on bio izgubljen, stari bi pojas gradskih utvrda bio bez izgleda, procjenjuje Vitelli. Napokon, na osnovnom pojasu utvrda najviše pozornosti privukle su mu ravne flanke (bočne stranice) zadarskih bastiona, na kojima su, kako smatra, topovski položaji nezaštićeni od neprijateljskog napada. Za dva bastiona stoga je preporučio izvedbu *uha* (produžetka lica bastiona), kako bi topovi iza njih bili zaštićeniji: za Ponton te za Sv. Marcelu.

Ferrante Vitelli zadržao se na Krfu dulje no što je namjeravao: umjesto šest mjeseci, ostao je ondje dvije godine. Za to vrijeme projektirao je novu krfsku utvrdu (zvanu Fortezza Nuova), koja je najvećim dijelom odmah bila i izgrađena. Uoči gradnje vodile

su se rasprave među nazočnim inženjerima, u kojima su primjerice Sforza Pallavicino ili Giulio Savorgnan pokazali stajališta različita od Vitellijevih.⁴³ Nakon krfske epizode, u Dalmaciji je generalni providur – po nalogu Senata – Sforzi predočio Vitellijeve primjedbe o Zadru iz 1576. godine, tražeći da se izjasni o tome. Njegovo očitovanje na više mjesta navodi krfsku situaciju, pa je jasno da diskusiju oko zadarskoga Forte ne treba tumačiti izvan konteksta Sforzina prethodnog iskustva oko podizanja Vitellijeve utvrde na Krfu; odgovor mletačkoga kondotijera nosi datum 28. listopada 1578.

U njemu iznosi da je jarak pred Forteom zadovoljavajućih dimenzija; i on bi želio da je dublji, ali teško je, kaže Sforza, kopati stijenu pod vodom. Navodi i to da u blizini nema zemlje, pa neprijatelju neće biti lako zatrpavati jarak kako bi ga prešao. Kad je riječ o ostrim vrhovima bastiona, Sforza odgovara da su oni proizašli iz prilagodbe mjestu na kojemu utvrda stoji, tražeći ujedno da mu Vitelli objasni kako je oblikovao svoje bastione na krfskoj utvrdi.⁴⁴ U nečemu su se Vitelli i Sforza i složili – da je zadarski Forte zamišljen kao glavna točka obrane Zadra, što Sforza izričito potvrđuje, dodajući da na Ponton u sklopu starog pojasa računa kao na kavalir.⁴⁵ S Vitellijevim prigovorom da je traverza preblizu bastionu također se složio, objašnjavajući da je bila podizana kada je bio odsutan iz Zadra, te se nije postupilo prema njegovoj uputi, odnosno crtežu. Posrijedi je bila traverza na početku jarka pred Forteom, na lučkoj strani; ta građevina okružena morem ucrtana je na brojnim tlocrtima Zadra, obično označena kao *Galiola*. Kao što smo prije vidjeli, ozbiljne primjedbe Vitelli je iznio o bastionima osnovnog pojasa. Na opasku da je Sv. Marcela premalen i slab bastion, Sforza odgovara da nije bilo prostora za veći. Poslužio se ponovno usporedbom s Krfom, podsjećajući da je ondje i kurtina kod Vitellijevih bastiona jednake duljine kao Sv. Marcela. Naposljetku, Vitelli je bio predložio znatno proširenje Pontona, čime bi se on gotovo spojio sa Sv. Marcelom; ta osebujna zamisao, po svemu sudeći, vidljiva je u tlocrtu Zadra, što je sačuvan u Torinu.⁴⁶ Sforza takvo rješenje odbacuje, navodeći da ne vidi čemu bi ono služilo.

Kao ni u mnogim drugim slučajevima sličnim ovomu, nije moguće ocijeniti je li se rasprava između dvojice projekatana utvrda zadržala u okvirima profesionalnog neslaganja, ili je bila posrijedi i njihova netrpeljivost. Svakako je njihovo nesuglasje započelo u Krfu, a nastavljeno je Sforzinim odgovorom na Vitellijeve primjedbe o Zadru, ponajviše Forte. Vrijedi istaknuti i duhovitu formulaciju kojom Sforza završava svoje očitovanje, gdje čitamo da je Ferranteu Vitelliju bilo stalo do traženja „dlake u jajetu”, a ne do nečega drugog.⁴⁷

Zaključno o Sforzi možemo kazati da je odlučno, pa i okrutno provodio mjere iz svoje nadležnosti, u teškom vremenu obrane od osmanlijskog osvajanja (osobito nakon 1567. godine). Zbog potrebe gradnje novih utvrda nije bilo mnogo obzira prema zatečenim obitavalištima stanovnika, kao ni prema simboličkim vrijednostima, crkvama i samostanima. Vodili su ga strateški interesi države, a izgradnju utvrda vodio je žurno i nastojeći da se ne troši previše sredstava, na što često upozorava u svojim tekstovima. U skladu s tendencijom vremena, u svojim se utverdama mnogo koristio zemljanim nasipom (*terrapieno*), dakako u potrebnom odnosu sa zidanom strukturom. Njegov zadarski Forte treba u izvornom stanju svakako zamisliti u donjem dijelu zidanim, ali sa zemljanim nasipom u gornjem dijelu; takva struktura zabilježena je 1570. godine, kada je zidani dio bio visok dvadeset stopa, a zemljani deset.⁴⁸ Uostalom, u jednom historijskom djelu zabilježeno je Sforzino načelo da nad kordonom treba biti samo zemljani nasip.⁴⁹ Pomno je koristio gradski obrambeni pojas time što je zadržao visinsku dominaciju Pontona nad Forteom te iskoristio položaje dvaju bočnih bastiona za njegovu zaštitu, stavivši tako stariji pojas takoreći u funkciju nove utvrde. Tako je svojim Forteom Sforza Pallavicino uspostavio novo težište obrane u Zadru – što nije samo njegovo tumačenje, već i njegova oponenta Vitellija – pokazavši time ponovno važnost ovog mletačkoga grada na istočnom Jadranu.

BILJEŠKE

- ¹ Rad je izrađen u sklopu projekta Instituta za povijest umjetnosti *Graditeljska baština jadranske Hrvatske u ranom novom vijeku i pisani povijesni izvori* (PU-IPU-2019-3).
- ² Među dosadašnjom literaturom o zadarskim utvdama 16. stoljeća i napose udjelu Sforze Pallavicina valja spomenuti: IVO PETRICIOLI, Maketa Zadra u pomorskom muzeju Venecije, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, II (1956.-1957.), 101–124; isti, Renesansna tvrđava, u: TOMISLAV RAUKAR, IVO PETRICIOLI, FRANJO ŠVELEC, ŠIME PERIČIĆ, *Zadar pod mletačkom upravom 1409–1797* (Prošlost Zadra III), Zadar, 1987., 277–284; ANA DEANOVIĆ, *Architetti veneti del Cinquecento impegnati nella fortificazione della costa dalmata, u: L'architettura militare veneta del Cinquecento* (ur. Daniela Lamberini), Vicenza, 1988., 125–134; IVO PETRICIOLI, *Stari Zadar u slici i riječi*, Zadar, 1999.; ANDREJ ŽMEGAČ, *Zadarske utvrde 16. stoljeća, Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 27 (2003.), 107–118. Među pak literaturom kojoj Zadar ili Sforza Pallavicino nisu u fokusu, ali je s raznih gledišta relevantna za poznavanje novovjekovnih utvrda Dalmacije, spominjemo: MIROSLAV BERTOŠA, *Tvrđavni spisi Onofrija Del Campa. Traktati i memorabilije jednoga kondotjera u Dalmaciji u doba Kandijskoga rata*, Rijeka, 2003.; DARKA BILIĆ, *Inženjeri u službi Mletačke Republike. Inženjeri i civilna arhitektura u 18. stoljeću u mletačkoj Albaniji i Dalmaciji*, Split, 2013.; JOSIP VRANDEČIĆ, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku. Mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*, Split, 2013.
- ³ Podatci prema: CARLO PROMIS, *Biografie di ingegneri militari italiani dal secolo XIV alla metà del XVIII, Miscellanea di storia italiana*, t. XIV, Torino, 1874., 447–453. Korisne analize o Sforzi u: ANTONIO MANNO, *Politica e architettura militare: le difese di Venezia (1557–1573), Studi Veneziani*, n. s. XI (1986.), 91–137.
- ⁴ FRANJO DIFNIK, *Povijest Kandijskoga rata u Dalmaciji*, Split, 1986., 62. I sami smo prenijeli Divnićevo tumačenje, uz opasku da bi ga trebalo provjeriti: ANDREJ ŽMEGAČ, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb, 2009., 78.
- ⁵ Archivio di Stato, Venecija (dalje: ASVe), Senato, Secreta, Materie miste e notabili (dalje: MMN), 7, 10. XII. 1559. Izvještaj nosi naslov *Scrittura sopra Corfù, Spizo, Budua, Cataro, Scoglio de' Stradiotti, Agusta, Curzola, Torcola, Lesina, Punta di San Giorgio, Almissa, Spalatro, Salona, Trau, Sebenico, et Zara: La città di Cattero male si può fortificare percioche non ha terreno, ne ritirata, et è vista dentro, è battuta per terra, et per mare [...] quando facesse un forte alle catene su la sua giuridittione, il quale levaria à detta città ogni soccorso. Oltre di questo detta città non impedisce che il Turco non si possi valer del golfo a sua volonta per esser Cattero nel fine di esso golfo...* (52v).
- ⁶ Isto: *In pochi giorni facendo Vostra Serenità questa deliberatione si potriano spianar le mura di Cattaro, et il castello tenendo solo nella città qualche torre...* (53r).
- ⁷ Isto: *Trau si può riparare ma non in modo che potesse resistere a una lunga oppugnatione, et vi bisogneria gran spesa, ma per le forze del sangiacco detto di sopra puol passare* (55v).
- ⁸ Isto: *Zara a mio giuditio è degna di gran consideratione, percioche si può con verità dire che sia la guardia di questa città, per il sito dove si trova fabricata. La detta città non ha di buono se non il sito* (56v).
- ⁹ Isto: *... le mura debole, et senza terrapieni, et ritirate, et con debilissimi fianchi non è così sicura, come potria essere...* (57r).
- ¹⁰ Skrećemo pozornost na još jedan Sforzin dokument, ovaj put posvećen samo Kotoru (ASVe, MMN, 7, 121v-123v, 6. X. 1563.). Dobio je zadaću ocijeniti što je povoljnije, pojačati Kotor ili sagraditi novi grad na otoku Stradioti. Uz već poznatu argumentaciju preporučuje, dakako, drugu mogućnost.
- ¹¹ O Savorgnanu: CARLO PROMIS (bilj. 3), 403–428.
- ¹² Biblioteca del Museo Correr, Venecija (dalje: BMCVe), PdC 581.
- ¹³ Isto: *... ogni spesa, che vi si faccia [?] per fortificarla, si può dire, che sarà gettata via* (149v).
- ¹⁴ Isto: *Vostra Serenità in quella provintia ha queste terre presidiate (oltra l'isole di Liesena, et Corzola) cioè Almissa, con suoi tre castelli, Spalatro, Trau, Sibenico con il suo castello, et quello di Sto. Nicolo, Zara, et Heugradi, li quali (eccetuata Zara, la quale riducendosi a perfettione si potrà sicuramente difendersi, et il castello di Sto. Nicolo, il quale agiuttandolo un poco potra passar mediocrementemente e Trau, il quale con grossa spesa però si potrebbe ridur in assai buon termine) sono indefensibili da qualsi voglia forza...*
- ¹⁵ ASVe, MMN, 7: *... il porto non ha in se sicurezza alcuna [...] considerando l'opportunita del luogo, ricorderia riverentemente a quella, che Zara si assicurasse, et che si serrasse il porto dentro, il che si faria con non molto più spesa di quello, che si fortificherà serrandolo fuora rispetto al guadagno che si fa, pigliandolo dentro...* (57v).
- ¹⁶ *Commissiones et relationes venetae* (dalje: CRV), III (prir. Simeon Ljubić), Zagreb, 1880., 146.
- ¹⁷ CRV, III, 164.
- ¹⁸ ASVe, MMN, 8, *Scrittura data a i signori Provveditori alle Fortezze sopra la fortificatione di Zara*, 19. IV. 1565.: *... essendo io mandato a Corfu da Sua Serenità l'anno 1559. una delle terre trascosse da me nel viaggio, ch'io hebbi in maggior consideratione, fu Zara, si per la qualità del sito, et vicinità con questa Città di Venetia...* (29v).
- ¹⁹ Isto: *... da questa parte può esser battuta gagliardissimamente, si per la strettezza del porto, come anche per esser l'altra ripa molto più eminente, che il sito di Zara* (30r).
- ²⁰ Isto: *... parendomi perciò questa ragione potente, et vera, mi rimossi dalla opinion mia di pigliar dentro il porto, si come io mi rimoverò sempre da ogn'altra, quando io sia vinto con ragione...* (31r). No čini se da nešto poslije (1567./1568.) opet promovira ideju o obuhvaćanju luke: ASVe, MMN, 8, 54r-v.
- ²¹ Isto: *... ma non mi son già rimosso da credere, che sia cosa più che necessaria il fortificar Zara, la quale per mio parere si haveria a fortificare in questo modo, far le due difese necessarie al pontone, dalla parte verso terra; dalle altre tre parti, che sono cinte dal mare, et dal porto, ripararle di terra, et rama...* (31r).
- ²² Isto: *... un certo pontone con due pezzi di cortina dalla parte di terra, il detto pontone resta però privo di ogni difesa sicura [...] far le due difese necessarie al pontone, dalla parte verso terra...* (31r).
- ²³ ASVe, MMN, 9, 28. X. 1578.: *... ancorche non sia fatto da me [Ponton] [...] il ballouardo di S. Marcella, et quello della cittadella, ch'io dissegnai* (50r).

- ²⁴ Isto: ... *non furono disegnati da me con intentione principale di guardar la fronte vecchia, et le cortine del Pontone, ma ben con le sue fronti, che fanno ofitio di fianco, di guardar la cortina del forte verso il porto, et verso il mare; et che secondariamente poi anco guardassero le cortine della fronte vecchia et del Pontone perche con la medesima spesa si poteva haver l'uno, et l'altro beneficio* (50r).
- ²⁵ *Commissiones et relationes venetae* (dalje: CRV), IV (prir. Grga Novak), Zagreb, 1964., 252 (oko 1580.), 408 (1587.), 435 (1589.).
- ²⁶ ASVe, MMN, 8: *La parte verso il porto è tutta senza piazza, et senza terrapieno, et senza fianchi, escetto certi bastioncelli di terra...* (30r).
- ²⁷ Isto: ... *per manco spesa del Serenissimo Dominio, et perche si finischino in piu breve tempo, mi contento, che li balouardi del molo si faccino senza volti, et altri muri, ma con la piazza aperta, et che tiri in barba, lasciando però l'apertura del fianco un poco più bassa, che il resto de' parapetti...* (119r).
- ²⁸ O zbivanjima i atmosferi uoči novog rata JOHN R. HALE, *From peacetime establishment to fighting machine: the Venetian army and the war of Cyprus and Lepanto*, u: *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto* (ur. Gino Benzoni), Firenze, 1974., 175–177.
- ²⁹ ASVe, MMN, 8, 26. X. 1568.? (Ovaj dokument po svojem sadržaju, kao i po mjestu među ostalim dokumentima ovog uvezanog sveska, trebao bi biti godinu dana raniji, tj. imati dataciju 1567. godinom. Stoga treba posumnjati u navedenu 1568. godinu): ... *la Serenità Vostra non possi in tutta la Dalmatia trovar porto più opportuno, meglio situato, et più sicuro [...] che sia in conveniente distantia da Venetia. Che sia capace d'ogni numerosa armata. Che sia sicuro dal mare et da nemici [...] quando sia fortificato nel modo che la Serenità Vostra vedrà per il disegno, che le mando* (50r, 52r-v).
- ³⁰ Isto: ... *tengo ancor per fermo, che sarà finita nel termine, che a lei ho detto a Venetia; intendendo però che il tempo comincia a correre dal giorno, ch'io potrò mettere li tre mila guastatori a lavoro, et questo dico, perche hormai se n'è passato un mese di buon tempo senza essersi potuto far cosa alcuna...* (49v).
- ³¹ Isto: *Si sono indutti li soldati, et huomini della terra a lavorare a questa fortificatione doi hore ogni giorno, senza spesa alcuna...* (167r).
- ³² IVO PETRICIOLI, *Barakovićeva Vila Slovinka kao povijesni izvor*, u: *Jurju Barakoviću o tristopedesetoj godišnjici smrti*, Zadar, 1979., 71–81.
- ³³ *Le mura di Bergamo*, Bergamo, 1977., 35; GRAZIELLA COLMUTO ZANELLA, *La fortezza cinquecentesca di Bergamo*, u: *L'architettura militare veneta del Cinquecento* (ur. Daniela Lamberini), Vicenza, 1988., 110–124. O rušenju u Nikoziji: ANTONIO MANNO (bilj. 3), 129.
- ³⁴ ASVe, MMN, 8, 4. XII. 1567.: ... *in materia di rimandare maestro Genese ingegniero per la fortificatione di quella città; onde humilmente Le dico, che havendo già porto mano con ogni caldezza alla fortificatione di questa città di Zara, et essendo in termine che la presenza, et opera di detto Genese è più necessaria qui, a me pare ch'egli con ragione non possa levarsi di qua, et tanto maggiormente, che la fabrica di Bergamo può star così sospesa tre, o quattro mesi senza pericolo alcuno...* (55v).
- ³⁵ Isto, 28. XII. 1567., 59r.
- ³⁶ Isto, 31. I. 1568.: ... *in buona parte rovinato, et havendosi hora a finir di rovinare...* (62v).
- ³⁷ CRV, IV, 26.
- ³⁸ Isto: ... *(havend'io ordine da Sua Serenità di far per hora questa fortificatione di terreno) mi sia risoluto a farla di muro* (60v).
- ³⁹ CARLO PROMIS (bilj. 3), 413.
- ⁴⁰ ASVe, MMN, 8: ... *li trenta muratori, che già ho ricercati, quali siano d'altra qualità, che questi, che sono stati mandati, perche oltra l'esserne la metà garzoni, i maestri poi non vagliono niente...* (61r).
- ⁴¹ CRV, III, 251. O još nekim teškoćama u podizanju Fortea u: MARINA MOCELLIN, *La città fortificata di Zara dal XV al XVI sec.*, *Atti e memorie della Società Dalmata di Storia Patria*, NS 1, 15 (1992.), 36–38.
- ⁴² BMCVe, Donà dalle Rose, 179. Iscrpno o Vitelliju: CARLO PROMIS, *Gl'Ingegneri militari che operavano o scrissero in Piemonte dal 1300 al 1650*, *Miscellanea di storia italiana*, t. XII, Torino, 1871., 570–583; također CLAUDIA BONARDI, Ferrante Vitelli, cavaliere pontificio e „colonnello” dei Savoia nei giorni di Corfù (1576-1578), u: *Gli ingegneri militari attivi nelle terre dei Savoia e nel Piemonte orientale (XVI–XVIII secolo)* (ur. Micaela Viglino, Andrea Bruno), Firenze, 2007., 33–49.
- ⁴³ Opšino o tome: FAUSTO LANFRANCHI, *Conflitti e „dispareri” tra ingegneri militari per la progettazione della Fortezza Nuova di Corfù nella seconda metà del Cinquecento*, *Archivio Veneto*, VI serie, 11 (2016.), 67–109.
- ⁴⁴ ASVe, MMN, 9: *Circa alla terza oppositione ch'è dell'acutezza della punta di detti ballouardi. Ad ogni altro risponderai, che mi ha bisognato ubidire al sito. A lui lasciarò rispondere per me da quei ballouardi, ch'egli ha fatto nella cittadella di Corfù* (40v).
- ⁴⁵ Kavalir – nevelika građevina, povišenje na bastionu ili uz njega, služi povišenom smještaju topova radi dominacije nad protivnikom.
Isto: ... *quando io ho pensato di fare il forte di fuori, ho insieme pensato, che quello dovesse esser la principale, et vera difesa, et non la forte vecchia, et di servirmi più tosto di quel Pontone per cavaliere...* (49v).
- ⁴⁶ *Archivio di Stato*, Torino, *Architettura militare*, vol. V, f. 88. Objavljeno primjerice u: CLAUDIA BONARDI (bilj. 42), tb. V. Također MICAELA VIGLINO DAVICO, *Territori-città-fortezze sulle coste del Mediterraneo nelle raccolte sabaude di età moderna*, u: *Defensive Architecture of the Mediterranean*, 7 (ur. Anna Marotta, Roberta Spallone), Torino, 2018., XXXIX. U radu ima pogrešnih podataka, pomiješanih reprodukcija i sl.
- ⁴⁷ ASVe, MMN, 9: *Mi pare Serenissimo Principe, che il signor Ferrante habbia atteso più tosto a trovare il pelo nell'ovo, che ad altro...* (52r).
- ⁴⁸ CRV, III, 251.
- ⁴⁹ *Sopra il cordone non va sorte alcuna di muro, ma sia tutto terreno*: GIROLAMO RUSCELLI, *Precetti della militia moderna, tanto per mare, quanto per terra*, Venetia, 1572., 56. O toj temi također: GIULIANA MAZZI, *Cantieri militari nel Cinquecento veneto: ruoli e mansioni*, u: *Fortezze d'Europa. Forme, professioni e mestieri dell'architettura difensiva in Europa e nel Mediterraneo spagnolo* (ur. Angela Marino), Roma, 2003., 104.